

Giovanni Levi

Az idő, a történészek és Freud*

A freudi gondolkodásban számomra nem az előrehaladás, hanem valami más a szembeötlő: úgy sorakoztat újabb és újabb nézőpontokat ez a gondolkodás, hogy szinte sosem veti el a korábbi eredményeit. Amikor Freuddal kapcsolatos véleményemet történészek számára ismertetem, olyan írásmódot választok, mely lehetővé teszi, hogy az időbeliségre vonatkozó nézeteinek változataira, vagyis egy specifikus témára összpontosítsak. Mondandóm mögött a humán tudományok egymástól való elkülönülésére irányuló kritika is rejlik: nem mintha a keveredésüket, összeolvadásukat szorgalmaznám, hanem mert reflexív mezőik mindinkább különválnak egymástól, és egyre csekélyebb köztük a kommunikáció. Ezzel tehát nem a pszichoanalízis történelemre való alkalmazására teszek javaslatot, hanem azt a gondolatot vetem fel, hogy nézzünk szembe a rokon tudományokban megfogalmazódó kérdésekkel, járjunk utána, vajon fel tudjuk-e használni azokat, és ha igen, miként.

Amit a történészek és Freud közötti kapcsolatáról elmondok, kissé paradoxnak tűnhet, mert nem a történelemre vonatkozó freudi nézetekre helyezem a hangsúlyt, vagy arra a gyakran ismételt és bizarr kérdésre, hogy a pszichoanalízis részéről miféle közvetlen sugallatok érhetik a történetírást. Inkább egyfajta távoli nézőpontot keresek Freudnál, amelyet a kultúra története fölötti elmélkedés látóköre, valamint az időbeliséggel kapcsolatos témák különösen összetett kezelése tesz figyelemre méltóvá. Képzelnék azt, hogy éppen ilyen távolról indulhatunk el a történelem és az idő kapcsolatának újragondolása felé.

A történészek és az idő képzete közötti kapcsolat ellentmondásos. Uralkodik körünkben az a felfogás, hogy az idő kontinuum és immanens, kronológiai rendet követő és szekuláris folyamat. Ez a koncepció Kracauer szerint „a szekularizáció előrehaladtával fellendülő tudományos kutatás nyomán” született meg.¹ A ciklikus és a teleologikus időkonceptiók elvetését követően a historicizmussal kerekedett fölül a lineáris folyamat gondolata: „a kronologikus idő homogén közeg, amely minden elképzelhető eseményt különbségtétel nélkül magába foglal. Egyúttal persze minden eseménynek meghatározott helye van benne.”² Ennek számos következménye van. A kronologikus, lineáris sorozatba illesztett tény éppen az abban elfoglalt helyétől nyeri el jelentését, az események folytonos szekvenciájához kötött ok-okozati kapcsolatokat sejtet. Ami közvetlenül a vizsgált jelenség előtt áll, annak okozójává minősül, így a súlya megnövekszik. De a fejlődés,

* A tanulmány eredeti címe: *Il tempo, gli storici e Freud*. Megjelenési helye: *Notes per la psicoanalisi* 2014. 3, attesa del passato. Bibrink Editori, Roma, 103–116.

¹ Kracauer 1966: 65.

² Kracauer 1966: 66.

a jobb jövő felé vivő folyamatos haladás gondolatát is különösen az efféle linearitás hívhatja elő. „Így a kronológia kitüntetett jelentőséget kap.”³

Kracauer azonban másféle hipotézist kínál a művészettörténész George Kubler tézise nyomán. Kubler úgy véli, hogy szektoriális szekvenciákba rendezhetők a műalkotások – ilyen szekvenciába illeszkedik az egyedi mű –, mivel a szekvencián belüli elhelyezkedésük fontosabb a létrehozásuk idejénél. Minden szekvencia a rá jellemző, más szekvenciákétól eltérő ritmusban bontakozik ki, így az egymással kronológiailag egyidejű műalkotások különböző helyet foglalnak el a sajátjukban, együttvéve pedig olyan mozaikot alkotnak, amelynek darabjai más-más fejlődési stádiumhoz tartoznak.⁴ Kracauer mindazonáltal arra a következtetésre jut, hogy az általa tárgyalt probléma voltaképpen nem oldható meg valamiféle egyöntetű konklúzióval, ehelyett „az idő áramlása és azt tagadó, formával ellátott idők közötti kibogozhatatlan dialektikát” hangsúlyozza.⁵ A józan ész szerinti, már az általános iskolás gyerekekbe belecsepegtetett kronologikus elv persze másféle kétségeket is szült, egyéb ellenvetésekre is okot adott. Ezek közül talán Walter Benjaminé volt a leghatározottabb. „Az emberi nem történelmi haladásának képzete elválaszthatatlan a homogén és üres időben lezajló folyamat képzetétől. Ezt kell bíráló alá vennünk, csak ezen az alapon gyakorolhatunk kritikát a haladás képzete fölött általában.”⁶ A történelem folytonosságát tehát meg kell törni: „Cselekvésük pillanatában a forradalmi osztályok tudatában vannak, hogy átszakítják a történelem kontinuumát.”⁷

Úgy vélem, e gyors áttekintés alapján levonható néhány előzetes következtetés, különösképpen az alábbi kettő.

- a. Jogos és érdekes lehet elképzelni azt, hogy az időbeliségnek több – egymást nem kizáró – modellje létezhet egymással együtt. Együttlétezésük fontos jelzés lehet a történészi munka számára.
- b. A másik aspektus meglátásom szerint az, hogy a történetiség rendszereire irányuló, az idő és a történelem elgondolása módozatainak egymásutánjára épülő elemzések (Koselleck, Hartog) érvénye részleges. Voltaképpen helyesebb lenne az egymással egyidejű, de egymásnak ellentmondó hipotézisek sorozatáról beszélnünk, amelyek eltérő linearitásokat és ritmusokat vonnak egyidejűleg maguk után.

Az alábbiakban tehát éppen az időfelfogások pluralitására fordítok különös figyelmet, ennek során Freudot útikalauznak tekintem, aki nem csupán jelentős, hanem iránymutató példát ad a heterogén idő gondolatára és a különféle, egymást ki nem záró időfelfogások pluralitására. Ám az az idő, amellyel foglalkozom, Freudnak mindenekelőtt az emberiség történetét érintő látásmódjával kapcsolatos, nem pedig azokkal a nézeteivel, amelyek inkább az individuum

³ Kracauer 1966: 67.

⁴ Kubler 2002 (magyarul: Kubler 1992).

⁵ Kracauer 1966: 74.

⁶ Benjamin 1997: 45 (magyarul: Benjamin 1980: 970).

⁷ Benjamin 1997: 47 (magyarul: Benjamin 1980: 971).

időbeliségének, a kezelés idejének elemzésére vonatkoznak, noha ezek – ahogy Freud maga állítja – szorosan összetartoznak és analógok egymással. Freudnál tehát számos különféle nézőpontot találunk mind a történészi munkát, mind általában véve az időbeliséget illetően. Megpróbálkozom a felsorolásukkal.

A TÖRTÉNELEM MINT EVOLÚCIÓ ÉS A FILOGENEZIS

Freud igen korán szembenézett két, az időbeliséghez kötődő alapkérdéssel: az élőlények eredetével és a legrégebb koroktól kezdődő evolúciójukkal, illetve a korszakok egymásutánjával és az evolúciót jelölő kronológiai skála meghatározásával. Korai műveinek szemléletét még egy meglehetősen lineáris, genetikai jellegű modell uralja, amely szerint az emlékezetbe való beíródás az egymásra rakódó rétegek geológiai vagy archeológiai metaforájának jegyében megy végbe. A Fliesszel és perióduselméletével szembeni konfliktusától kezdődően eltávolodik ettől az elképzeléstől, de sosem hagyja teljesen maga mögött, inkább korrigálja, ami részben a Goethe és Darwin iránti csodálatából adódik.⁸

Freudot gyakran vádolták lamarckizmussal, de ez nem helytálló: a számára fontos referencia a darwini forradalom, hisz Darwinnál a véletlenszerű variációknak az evolúción belüli jelenléte hangsúlyos, míg Lamarck szerint a környezethez való alkalmazkodás a fő magyarázó elv, ez eredményezi az alkalmazkodással bekövetkező pozitív módosulásokat, amelyek aztán öröklődéssel adódnak tovább. A szerzett tulajdonságok egyfajta örökletességét Freud is elismeri, de nála a továbbadás nem alkalmazkodással függ össze, és nem valamiféle progresszív tökéletesedésről van szó, hanem inkább egy filogenetikuss emlékezet felhalmozódásáról.⁹

„A pszichológiai [...] vizsgálódás megmutatja, hogy az emberek legmélyebb lényege az ösztönmozgásokban gyökerezik, az elemi természet minden embernél hasonló, és ugyanúgy bizonyos ősi szükségletek kielégítésére irányul. Ezek az ösztönmozgások önmagukban sem jónak, sem rossznak nem nevezhetők. [...] Ezek a primitív indulatok hosszú fejlődési utat járnak be, míg a felnőttekben hatni kezdenek. [...] A »rossz« ösztönök átalakítása két, ugyanabba az irányba mutató tényezőnek köszönhető, egy belső, és egy külső tényezőnek. A belső tényező az erotikának [...] a rossz [...] ösztönökre gyakorolt befolyása. Az *erotikus* alkotórészek hozzávegyülésével az önző ösztönök *társadalmivá* változnak. [...] A külső tényező a nevelés kényszere, mely a kulturális környezet igényeit képviseli [...]. A kultúrát az ösztönökről való lemondás során nyerjük el [...]. A külső kényszerek szakadatlan átalakulása belső kényszerekké végigkíséri az egyént egész élete során. [...] A mai emberek már születésükkor magukkal hoznak – afféle örökölt készülékként – némi hajlamot (diszpo-

⁸ Vö. Duparc 1997.

⁹ Laplanche 1994: 38.

ziciót) az iránt, hogy az önző ösztönök szociálisakká alakulhassanak [...]. Az egyes ember tehát nem csak a mindenkori kultúrkörnyezetének hatása alatt áll, hanem elődeinek, őseinek kultúrtörténete is befolyással van rá.”¹⁰

Vagyis az evolúció önmagában véve se nem jó, se nem rossz, az emberi evolúció pedig az individuuum történetének modelljét követi, amelyben a továbbadás egyet jelenthet a neurózissal.

„Fejlődésünk abba az irányba halad, hogy a külső kényszer fokozatosan belsővé válik, miközben egy bizonyos lelki instancia, a felettes-én alkatrésze lesz.”¹¹

„[A] felettes én képződésénél és a lelkiismeret létrejötténél vele született alkati tényezők és a reális környezet miliójének a befolyása együtt hat [...]”¹²

„A kultúrfolyamattal párhuzamosan végbemenő pszichés változások feltűnőek és nyilvánvalóak. E pszichés változás az ösztöncélok folyamatos távolításából, és az ösztönmozgások beszűküléséből áll. [...] Lehet, hogy [az emberiség kulturális fejlődésének, a civilizációnak a folyamata] az emberiség eltűnéséhez vezet, hiszen igen erősen befolyásolja a szexuális működéseket, és már ma is sokkal inkább a kultiválatlan fajok, és a népesség visszamaradottabb rétege szaporodnak inkább, mint a kultiváltabbak.”¹³

Ez a történelem tehát evolúciós jellegű, lineárisan előrehaladó, talán könyörtelen is, és az emberi faj alkalmazkodása helyett a kipusztulásához vezethet. Ezen a lineáris olvasaton belül jelenik meg egy olyan aspektus, amely a freudi gondolkodás kontextusában nem igazán előrelátható: a psziché módosulására vonatkozó felvetés. Eszerint a pszichébe beépül a kultúra fokozatos fejlődésének lenyomata, veleszületett sajátosságok együttesévé áll össze, destabilizálva ezáltal az emberi természetet. Az időbeliségnek ezt az első képét tehát egyfajta negatív historicizmusként jellemezhetnénk.¹⁴

AZ EVOLÚCIÓ TÖRÉSEI, A NONLINEARITÁS

Az iménti olvasatnak ellentmond a folyamat meghatározó töréseire vonatkozó elmélet – de valójában kiegészíti –, mivel az evolúció nem javulást jelent, hanem

¹⁰ Freud 1976a [1915]: 129–130 (magyarul: Freud 1995a [1915]: 168–169). [A szögletes zárójelben szereplő évszámok Freud műveinek megírásának idejét tüntetik fel – Giovanni Levi és az általa használt olasz nyelvű összkiadás indikációi alapján –, amely esetenként eltér megjelenési idejüktől – *a ford.*]

¹¹ Freud 1978a [1927]: 441 (magyarul: Freud 2003 [1927]: 600).

¹² Freud 1978b [1929]: 616 (magyarul: Freud 1982 [1929]: 391).

¹³ Freud 1979a [1932]: 303, 302 (magyarul: Freud 1995b [1932]: 264). (A magyar fordítást – „Ez a kultúrfolyamatban végbemenő pszichés változásokat is figyelembe véve feltűnő, és kétségtelen” – az eredetühez és az annak megfelelő olasz változathoz közelítettem – *a ford.*)

¹⁴ Vö. Laplanche 2008.

felhalmozódást és olykor visszafordíthatóságot is. A történelem nem folytonos és nem egyirányú: bizonyos történelmi tények alapvető irányváltásokat eredményeznek, hol pozitívakat, hol a civilizáció folyamatával vagy legalábbis az emberi boldogsággal szembenállóakat. Íme, egy példa a negatív jelentőségű törésekre:

„Már a kereszténységnek a pogány vallások feletti győzelménél érvényesülhetett ilyen kultúraellenes tényező. A földi életnek a krisztusi tanokon végighúzódo elértektelenítése igen közel állt hozzá. Az utolsó előtti indíték akkor adódott, amikor a felfedezőutak előrehaladásával a primitív népekkel és törzsekkel kialakult az érintkezés. Hiányos megfigyelés és téves felfogás következtében erkölcsaik és szokásaik úgy tűntek az európaiaknak, hogy olyan egyszerű, igénytelen, boldog életet vezetnek, amilyen a kulturális fölényben lévő látogatók számára elérhetetlen volt. [...] Az utolsó indíték [...] akkor lépett fel, amikor a neurózisok mechanizmusát megismerték, amely a kultúrember szemernyi örömet alásással fenyegeti. Azt találták, hogy az ember azért lesz neurotikus, mert nem képes elviselni a csalódások tömegét, melyet a közösség kulturális ideáljai szolgálatában ráró és ebből arra következtettek, hogy visszatérést jelentene a boldogság lehetőségéhez, ha ezeket a követelményeket eltörölnék, vagy csökkentenék.”¹⁵

A törés témájának – amely Walter Benjaminsnál is megtalálható („A katasztrófa mint a történelem kontinuumma”¹⁶) – hosszú az eredettörténete. Bár Freud a nagymértékben szekularizált zsidóságot reprezentálta személyében, körülvette őt a 19. századi zsidóság kultúráján belüli viták sűrű légköre. Az az értelmezés is, mely szerint a traumatikus események lényegbevágóak az emberiség történetében, szorosan összefüggött egy a zsidó kultúrán belüli konfliktussal: ennek egyik oldalán a második szentély lerombolása utáni történelem jelentőségét tagadó tradicionalisták álltak, a másikon pedig a *Wissenschaft des Judentums* irányzatának képviselői, akik hangsúlyozták, hogy a zsidó néppel kapcsolatos minden esemény tanulmányozása szükséges; a zsidóság történetében olyan evolúciót láttak, amelynek lineáris menetét olyan alapvető fontosságú tények szakították meg, mint a szentély lerombolása, a kiűzetés Spanyolországból és Sabbatáj Cví esete. Ez historicista álláspont volt, amely mindazonáltal megőrizte a releváns tényezők sajátos hierarchiáját, s egyúttal lehetővé tette, hogy a diszkontinuitások se vesszenek el. Freud pedig törések sokaságával számolt: ilyen a fiúk hordája által elkövetett apagyilkosság, Mózes meggyilkolása, a kereszténység győzelme, a kopernikuszi forradalom, a nagy felfedezőutak, a darwini forradalom és a tudattalan felfedezése.

¹⁵ Freud 1978b [1929]: 578 (magyarul: Freud 1982 [1929]: 351).

¹⁶ Benjamin 1997: 89. („Die Katastrophe als das Kontinuum der Geschichte”: az *Über den Begriff der Geschichte* jegyzeteit, előmunkálatait tartalmazó kéziratot anyagban szereplő mondat megtalálható Benjamin műveinek összkiadásában [Benjamin 1991: 1244] és a hivatkozott olasz változatban egyaránt – *a ford.*)

AZ EREDET

A fordulatot eredményező traumatikus tények közül azonban legjelentősebb az ősapának a primitív horda általi meggyilkolása. Ez a mítosz Freud számára történelmi igazság, amely meghatározza az emberiség alapvető lélektani helyzetét. Kezdetét veszi műveiben a tényszerű, avagy materiális igazságról és a történelmi igazságról szóló diskurzus, mely újra és újra előjön írásaiban, különösen az *Egy illúzió jövőjétől* kezdve: központi téma a vallásra irányuló gondolkodásában a *Totem és tabu* után, habár benne rejlett már abban a korábbi állításában is, hogy a paranoiás téveseszmékben megvan az igazság magja. Ezt később felidézi az *Önéletrajzát* 1935-ben kiegészítő *Utóiratban* is.¹⁷

A témára vonatkozó meglepő szövegrészben Freud azt állítja, a racionális megismerés számára nem szükséges, hogy az emberek ismerjék a történelmi igazságot, vagy hogy a történészek jelentőséget tulajdonítsanak neki:

„Tehát a vallásos ábrázolásnak igaza van, istennek valóban része volt az ölési tilalom létrejöttében [...]. Így teljesen jogos az emberi akaratnak istenre való áthárítása, hiszen az emberek tudták, hogy az apát erőszakkal eltávolították, és e bűnük reakciójaként elhatározták, hogy ettől fogva akaratát respektálni fogják. A vallás tanításai tehát a történelmi igazságot közlik velünk, természetesen álcázva és átalakítva; a mi racionális ábrázolásunk viszont erről nem vesz tudomást. [...] [A] történelmi hagyományok segítségével sikerül a vallás tanításait neurotikus eredetű maradványokként felfognunk; [...] itt az ideje, hogy [...] az elfojtás következményeit racionális szellemi munkával helyettesítsük. [...] És nem szabad sajnálkoznunk, hogy a kultúra parancsainak racionális értelmezésével lemondunk a történelmi igazságokról, amelyek a vallási tanítások tartalmazzanak. Hiszen ezek az igazságok annyira eltorzulnak és olyan rendszerességgel álcáztak, hogy a nagy tömegek nem láthatják meg igazságtartalmukat.”¹⁸

Freud nemcsak itt beszél a hazugságról mint a történelemben strukturális jelentőséggel bíró tényezőről:

„Amíg a nép kicsiny volt és gyenge, nem gondolt rá, hogy történetét megírja [...]. Aztán más idők jöttek, amikor az ember öntudatosá válik, [...] és fellép a szükséglet, hogy megtudja: honnan jött és hogyan vált ilyenné. A történetírás [...] vizsgálja a múltat is vetett egy pillantást, hagyományokat és mondákat gyűjtött össze, értelmezte a régi idők erkölcsökben és szokásokban továbbélő maradványait [...]. Ez az őstörténet elkerülhetetlenül inkább vált a jelen vágyainak és nézeteinek kifejezőjévé, mint a múlt képmásává, ugyanis a nép emlékezete sok mindent félretolt, mást megváltoztatott, a múlt némely nyomát félreértve a jelen szellemében értel-

¹⁷ Freud 1978c [1924, 1935] (magyarul: Freud 1993b [1924, 1935]).

¹⁸ Freud 1978a [1927]: 472, 474 (magyarul: Freud 2003 [1927]: 632, 634).

mezte, és különben sem objektív tudásvágy készítette a történetírásra, hanem hogy a kortársakra hasson [...]. Egy ember tudatos emlékezete éresi idejének élményeiről teljességgel ehhez a történetíráshoz hasonlítható, és gyermekkori emlékei valójában megfelelnek egy nép őskora késői és tendenciózusan helyreállított történetének.”¹⁹

E kép szerint tehát az eredet valami módon eltorzult és feledésbe merült, mégis meghatározó. Nem vagyunk itt messze Benjamin véleményétől, aki Karl Kraust idézve kijelentette, hogy az „Eredet a cél” (*Ursprung ist das Ziel*),²⁰ mert „[a] történelem olyan konstrukció tárgya, mely nem a homogén és üres, hanem a Most-tal kitöltött időben megy végbe”.²¹ Ám Freudnál a központi téma a tényszerű igazság és a történelmi igazság közti különbségtétel: ebben jelenik meg az idők rendje, amely a jelentől a múlt és a jövő felé, nem pedig a múlt-jelen-jövő láncolat felé megy. Az analízis munkája ugyanis abban áll, hogy „a történelmi igazság egy darabját megszabadítsa torzításaitól és a valószínű jelenre való rátámaszkodásaitól, visszavigye arra a múltbeli helyre, ahová tartozik. Az elfeledett ősidőből a jelenbe vagy a jövő iránti várakozásba való átvitel voltaképpen a neurotikusoknál is rendszeresen előfordul”,²² és a történészek munkájában szintén megmutatkozik, amikor a történelmi igazságot álcázó tényszerű igazságot kutatják. Freud így folytatja: „minden egyes vizsgálatnak az lesz a feladata, hogy föltárja a jelenbeli megtagadás anyaga és az egykor lezajlott elfojtás közötti meghitt összefüggéseket”.²³ Ez pedig igaz minden egyes emberre és az emberiség egészére:

„Ha az emberiségre egészként tekintünk és az egyes ember helyébe állítjuk, azt találjuk, hogy az emberiség is kifejlesztett olyan tévképzeteket [Freud itt a vallásokra utal], amelyek a logikára épülő kritika számára hozzáférhetetlenek és a valóságnak ellentmondóak. Ha ennek ellenére is rendkívüli kényszerítő erővel bírnak az emberek fölött, akkor a kutatásnak velük kapcsolatban ugyanarra a végkövetkeztetésre kell jutnia, mint az egyén esetében. Hatalmukat annak a *történelmi igazság*-tartalomnak köszönhetik, amit az ősi és feledésbe merült idők elfojtásából felszínre hoztak.”²⁴

¹⁹ Freud 1974 [1910]: 230–231 (magyarul: Freud 2001 [1910]: 141–142); lásd még Freud 1970 [1901]: 293 (magyarul: Freud 1994 [1901]: 213–214) (1907-ben hozzáadott jegyzetben).

²⁰ Benjamin 1997: 45 (magyarul: Benjamin 1980: 970).

²¹ Benjamin 1997: 46–49 (magyarul: Benjamin 1980: 970–971). Vö. Gagnebin 1994: 17–52.

²² Freud 1979b [1937]: 551.

²³ Freud 1979b [1937]: 552.

²⁴ Freud 1979b [1937]: 552.

AZ IDŐTLENSÉG

Itt is a talmudi gondolkodásban fontos témával találkozunk: „A Tórában nincs előbb és nincs után.” Freud szerint „[e]gyáltalán, a tudattalan időtlen”.²⁵ „Az UBW-rendszer [Unbewusst, tudattalan] folyamatai *időtlenek*, tehát nincsenek időben rendeződve, az eltelő idő mit sem változtat állapotukon, egyáltalában semmiféle viszonyban nem állanak az idővel.”²⁶

Ismeretes, hogy Freud az idő közönyéről és a kronológiai rendről mint az álmoknak, vicceknek, fedőemlékeknek, általában a tudattalannak a meghatározó eleméről beszél. Ez azonban a releváns történeti tényezők szerveződésének egy lényeges tényezőjére is rámutat: megkérdőjelezi az oksági láncolatokat, az adott esemény által az utána következőkre gyakorolt hatások kronologikusan elrendezett formáit; a kronológiai távolság elhanyagolhatóvá válik a történelem olyan látásmódjában, amely lemond a historicista, lineáris folyamatról annak kedvéért, hogy olyan releváns tényezőket és okokat fedezzen fel újra, amelyek gyakran egymástól távoliak az időben, elfojtottak, elfeledettek és elváltoztatottak, de ennek ellenére is őrzik még relevanciájukat. Időtlenségben az események oka kiküszöbölhetővé teszi az időben lokalizált eredetre tett utalást, lazítja a meghatározott, előre kijelölt célokhoz való kötődést.²⁷

AZ APRÈS COUP (NACHTRÄGLICHKEIT)

Különös jelentőségű a trauma és a diszkontinuus idő gondolatának kronológiai struktúrája; a traumatikus jelenség, amit ebben a minőségében nem rögtön észlelünk, lappangási idő után, teljesen eltérő jelentéssel, sokkal nagyobb erővel jelenik meg újra: az emlék csak utólagosan, *après coup* válik traumává. Az *Egy tudományos pszichológia tervezete* (1895) második fejezetében, ahol Emma esetét vizsgálja, Freud ezt egy olyan emlék példajaként említi, „amely olyan affektust vált ki, amit a megtapasztaláskor még nem váltott ki [...] példánk esetében éppen az a figyelemre méltó, hogy ami a tudatba bejutott, nem az érdeklődést felkeltő elem volt [...], hanem egy másik mint szimbólum [...]. Általánosan jellemző, hogy elfojtásra került egy olyan emlék, amely csak utólag vált traumává”, miután komplex átalakuláson ment át.²⁸ A téma, amit a kis Hans esetét elemezve majd bővebben kifejti,²⁹ nemrégiben nagy jelentőséget kapott a pszichoanalízis körüli vitában (Lacan, Laplanche). Ha a neurózis egyéni eseteihez kapcsolódik is, igen gondolatébresztőnek találok a történészek szempontjából: úgy vélem, hogy a folyamat

²⁵ Freud 1970 [1901]: 293. (a 2. jegyzetben) (magyarul: Freud 1994 [1901]: 214, a 17. jegyzetben).

²⁶ Freud 1976b [1915]: 71 (magyarul: Freud 1997 [1915]: 98–99).

²⁷ Vö. Green 2000.

²⁸ Freud 1968 [1895]: 255–256.

²⁹ Freud 1972 [1908] (magyarul: Freud 1993a [1908]).

megfordulása, melyben a trauma utólag lép föl, és mégis központi jelentőségű téma az elfojtott tapasztalathoz képest, sok meggondolnivalót vet föl a kollektív történelmi és politikai traumák kapcsán, amelyekben a sokk és a reakció a trauma második időben bekövetkező tudatosulásaként nyilvánul meg.

A TÖREDÉK

Az időbeliség gondolatának iménti összetett variációjához kötődik Freud érdeklődése a töredék iránt. Ennek kapcsán alapvető különbséget lát a pszichoanalitikus és a régész munkája között (de ide érthetjük a történetét is).

„Képzeljék csak el, hogy most nem elmekórtani előadásra jöttek ide, hanem valami történelmi tanfolyamra, és ennek az előadója Nagy Sándor életéről és hadi tetteiről beszél Önöknek. Vajon minek az alapján adnának hitelt a szavainak? Az első pillanatban még kedvezőtlenebbnek tűnik a helyzet, mint a pszichoanalízisnél, hiszen a történelemtanár éppoly kevésbé vett részt Nagy Sándor hadjárataiban, mint Önök; a pszichoanalitikus legalább olyan dolgokról beszél Önöknek, melyekben magának is szerepe volt. De aztán sor kerül arra, ami a történettudóst igazolja. Utalhat régi írók közléseire, akik vagy maguk kortársak voltak, vagy mégiscsak közelebb állottak a kérdéses eseményekhez [...]; mutathat ábrákat a király megmaradt érmeiről és szobrairól [...]. Ám, szigorúan véve, mindezen okmányok csak azt bizonyítják, hogy már régebbi nemzedékek is hittek Sándor létezésében, s tetteinek valóságában, és így, e ponton, az Önök kritikája ismét szóhoz juthat. Megfontolásuk eredménye az lesz, hogy nem minden érdemel hitelt, vagy állapítható meg részleteiben bizonyossággal, amit Sándorról elmondanak, de mégsem gondolnám, hogy amikor a tantermet elhagyják, kételkednének Nagy Sándor egykori létezésében. Döntésük főleg két meggondolásra fog támaszkodni; az első az, hogy az előadónak semmiféle elképzelhető oka nincs, hogy olyasvalamit állítson valóságnak, amit maga sem tart annak, a második az, hogy valamennyi ránk maradt történelmi mű nagyjából ugyanúgy adja elő az eseményeket. [...] Ha a pszichoanalízis nem hitelesíthető tárgyi alapon, s bemutatni sem tudjuk ezt az eljárást, hogyan lehet akkor egyáltalán a pszichoanalízist elsajátítani s állításainak valóságáról megbizonyosodni? [...] Pszichoanalízist mindenki elsősorban önmagán tanulhat, saját személyiségének tanulmányozása révén. [...] Így szerzi meg a pszichoanalízisben leírt jelenségek valóságáról és a pszichoanalízis nézeteinek igazáról a kívánt meggyőződést. [...] Jóval többre megy az, aki hozzáértő analitikussal elemzetteti magát [...].”³⁰

Freud gyakran folyamodik a történelemmel és a régészettel – mint töredékekkel dolgozó tudományokkal – való szembeállításához. E tudományok igazsága nem bizonyítható, olyan igazságokra hagyatkoznak, amelyek mindig meg-

³⁰ Freud 1976c [1915–17]: 202–203 (magyarul: Freud 1986 [1915–17]: 14–15).

erősítésre szorulnak; a történészek nem amiatt írnak újra és újra ugyanazokról a témákról, mert a korábbi könyvek hamisak, hanem inkább mert nézőpontjaitkat változtatva próbálnak közelíteni a kimeríthetetlen valósághoz. Azért azonosítanak általános érvénnyel bíró releváns tényezőket és kérdéseket, hogy olyan realitásokra összpontosítsanak, amelyek mindig „lokálisak”. A történetírás ebben különbözik az irodalomtól: V. Károlyról akár ötven könyv is készülhet évente, de a *Háború és béke* nem íródhat meg ötvenszer. Ami viszont a történészek és a pszichoanalitikusok által használt forrásokat illeti, Freud szerint nagy az eltérés közöttük:

„Mióta úrrá lettünk azon a tévedésen, hogy a számunkra közismert elfeledés az emléknem ronszolódását, tehát megsemmisülését jelenti, hajlunk az ellentétes feltételezésre, hogy a lelki életben semmi sem pusztulhat el, ami valaha képződött, hogy minden valamilyen módon fennmarad és [...] ismét napvilágra kerülhet. [...] Most tegyük meg azt a fantasztikus feltételezést, hogy Róma nem emberi lakóhely, hanem pszichés lény, [...] amiben tehát semmi sem pusztult el, ami egyszer létrejött [...]. [Ez a fantázia] elképzelhetetlen, sőt abszurd dologhoz vezet. Ha mi a történelmi egymásutánat térbelileg szeretnénk ábrázolni, ez csak a térben történő egymásmellettség által valósulhat meg; ugyanaz a tér nem visel el kétféle kitöltést. [...] A fejlődés korai fázisai semmilyen szempontból nem maradnak fenn, beleolvadnak a későbbibe, melyhez az anyagot szolgáltatják. [...] [M]inden előfok ilyen konzerválódása a végső kialakulása mellett csak a lelkiben lehetséges [...]”³¹

Később lemond erről az abszolút érvényű megfogalmazásról, mely szerint a pszichében minden megőrződik, és felváltja azzal, hogy mindaz megőrződik, ami lényeges. Ám továbbra is fennáll a történész, a régész munkájával szembeni különbség:

Az analitikus „konstrukciós vagy ha úgy tetszik, rekonstrukciós munkája nagymérvű összhangot mutat a régész munkájával, aki elpusztult és eltemetett lakóhelyet vagy múltbeli építményt tár fel. Csakugyan egyezik vele, ám az analitikus jobb feltételek közt dolgozik, több segédanyag áll rendelkezésére, mert amivel foglalkozik, még élő [...], és mert olyan anyaggal is rendelkezik, amelynek nincs megfelelője az ásatások esetében, például a távoli korokból eredő reakciók ismétlődésével [...]. Aki ásatáson dolgozik, elpusztult objektumokkal dolgozik, amelyek nagy és jelentős részei minden bizonnyal odavesztek. [...] Más a helyzet a lélektani kutatás tárgyával [...]. Megőrződött mindaz, ami lényeges. [...] Az archeológiában a rekonstrukció az erőfeszítés célja és végpontja, míg az analízis számára a konstrukció csak előmunkát.”³²

³¹ Freud 1978b [1929]: 562, 563, 564 (magyarul: Freud 1982 [1929]: 333–336).

³² Freud 1979b [1937]: 543–544.

Persze a történelem is azért épít töredékekre, nyomokra, jelekre, esetekre, hogy releváns tényezőket azonosítson, általános kérdéseket fogalmazzon meg a helyzet vagy esemény partikularitásán túlmutatóan. Tárgya végeredményben nem a lokális tudás, hanem az, ami általánosan az emberek számára fontos a maguk változatosságában, és akiknek azért tesszük fel újra és újra ugyanazokat a kérdéseket, hogy megszámlálhatatlan különböző választ kapjunk tőlük.

* * *

Úgy vélem, megvilágító ereje lehet annak, ha betekintünk Freud történelemre vonatkozó gondolkodásába, annak sokféle aspektusába. Mindezekre csupán egyetlen pillantást vetettünk, de már ez is segíthet abban, hogy szabaduljunk attól a széles körben elterjedt gondolattól, mely szerint csak egyféle történetírás létezik, és az pedig evolutív.

Történész vagyok, a pszichoanalízis iránt kétségkívül amatőrként érdeklődöm. Csak metaforikus olvasatát adtam, amely – hogy egy értelmező szótár meghatározásával éljek – „a néven nevezettel nem azonos dologra utal a hasonlóságuk alapján, úgy, hogy a néven nevezett dolog által kifejezett fogalmat a valódi jelentésén kívülre helyezi”. Mégis azt hiszem, hogy történészként ilyen típusú kapcsolatra kell törekednünk a többi humán tudománnyal, sőt általában a többi tudománnyal és az irodalommal is. A diszciplínájukba bezárkózó tudományok szem elől tévesztik a mások által feltett kérdéseket, így mindinkább megmerevednek. Legfeljebb azért fordulnak más tudományok felé, hogy fogásaikat a saját munkájukra alkalmazzák, és még ezt is általában helytelenül teszik. Én azonban azt hiszem, hogy nem az efféle alkalmazás, hanem épp a metaforikus olvasat révén teremtünk alkalmat szélesebb körű kérdésfeltevésre és új érdeklődési területek meghatározására. Az alkotóerő és újítókedv, amely hosszú időszakon keresztül áthatotta a történetírást, az utóbbi években mintha elapadt volna, és diszciplínánk a babérjain ülve beérte azzal, hogy passzívan és esetlegesen szemeztetett más tudományterületek eredményeiből, így lemaradt mögöttük. Másutt már írtam arról a lemaradásról, amit a történetírás más tudományokhoz képest mutat: akkor folytatott vitát kvantitatív elméletekről, mikor a matematikusok kvalitatív matematikára tértek át; a történelmi szereplők életét lineáris biográfiai formájában gondolta el, mikor az irodalom lemondott az emberrel osztatlan egységet alkotó személyiségről, és ellentmondásainak, inkoherenciáinak föltárása felé fordult; kitartott a magabiztos és tekintélyelvű retorika mellett, mikor az antropológia már az etnológus tekintélyének kritikájánál tartott; a racionalitás banális képzetéhez ragaszkodott, mikor a közgazdaság-tudomány az emberi cselekvés egyöntetű racionalitását elvetve tárgyalta újra az elméletalkotás lehetőségét. Még folytathatnánk a sort. Ilyen okokból találtam ígéretesnek Freud újraolvasásának ötletét: az időbeliség témáját már sokféleképpen megvitattuk, s az ezzel foglalkozó munkák áradatában igazán kiválóak is felvillantak, de közben bezárkóztunk a történetírás történetének vagy az idő változó percepciójának szűk területére. Konklúziókra nyilvánvalóan nem törekedtem. Azzal próbálkoztam,

hogy felvessek magamnak és esetleges olvasóimnak egy átgondolásra érdemes témát: mások hogyan fogalmazzák meg az idő problémáját, hogyan járhatunk utána annak, hogy egy másik nézőpont kínál-e valamit nekünk, és hogyan hagyhatjuk magunk mögött azt a gondolatot, mely szerint a pszichoanalízis a történelemre alkalmazható. Nem alkalmazásról van szó tehát, hanem nyílt véleménycseréről, amely során kölcsönösen hozzájárulunk ahhoz, hogy pontosabb leírást adjunk a valóságról.

Fordította: *Erdösi Péter*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benjamin, Walter 1980: A történelem fogalmáról. (Ford. Bence György.) In: Benjamin, Walter: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok.* (Vál. Radnóti Sándor.) [Budapest], 959–974.
- Benjamin, Walter 1991: *Gesammelte Schriften* I. 3. Frankfurt am Main.
- Benjamin, Walter 1997: *Sul concetto di storia.* Torino.
- Duparc, François 1997: Le temps en Psychanalyse, figuration et construction. In: Le Temps en Analyse. *Revue Française de Psychanalyse* (61.) 1. 1429–1588.
- Freud, Sigmund 1968 [1895]: Progetto di una psicologia [Entwurf einer Psychologie]. In: *Opere di Sigmund Freud* 2. Torino, 201–284.
- Freud, Sigmund 1970 [1901]: Psicopatologia della vita quotidiana [Zur Psychopathologie des Alltagslebens]. In: *Opere di Sigmund Freud* 4. Torino, 57–297.
- Freud, Sigmund 1972 [1908]: Analisi della fobia di un bambino di cinque anni (caso clinico del piccolo Hans) [Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben. „Der kleine Hans“]. In: *Opere di Sigmund Freud* 5. Torino, 477–589.
- Freud, Sigmund 1974 [1910]: Un ricordo d’infanzia di Leonardo da Vinci [Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci]. In: *Opere di Sigmund Freud* 6. Torino, 213–284.
- Freud, Sigmund 1976a [1915]: Considerazioni attuali sulla guerra e la morte [Zeitgemässes über Krieg und Tod]. In: *Opere di Sigmund Freud* 8. Torino, 123–148.
- Freud, Sigmund 1976b [1915]: L’inconscio [Das Unbewußte]. In: *Metapsicologia. Opere di Sigmund Freud* 8. Torino, 49–88.
- Freud, Sigmund 1976c [1915–17]: Introduzione alla psicoanalisi [Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse]. In: *Opere di Sigmund Freud* 8. Torino, 195–611.
- Freud, Sigmund 1978a [1927]: L’avvenire di un’illusione [Die Zukunft einer Illusion]. In: *Opere di Sigmund Freud* 10. Torino, 435–485.
- Freud, Sigmund 1978b [1929]: Il disagio della civiltà [Das Unbehagen in der Kultur]. In: *Opere di Sigmund Freud* 10. Torino, 557–630.
- Freud, Sigmund 1978c [1924, 1935]: Autobiografia e Poscritto del 1935 [Selbstdarstellung. Nachschrift]. In: *Opere di Sigmund Freud* 10. Torino, 75–137, 138–141.
- Freud, Sigmund 1979a [1932]: Perché la guerra (Carteggio con Einstein) [Warum Krieg?]. In: *Opere di Sigmund Freud* 11. Torino, 289–303.

- Freud 1979b [1937]: Costruzioni nell'analisi [Konstruktionen in der Analyse]. In: *Opere di Sigmund Freud* 11. Torino, 541–552.
- Freud, Sigmund 1982 [1929]: Rossz közérzet a kultúrában. (Ford. Linczényi Adorján.) In: Freud, Sigmund: *Esszék*. Budapest, 327–405.
- Freud, Sigmund 1986 [1915–17]: Bevezetés. In: Freud, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. (Ford. Hermann Imre.) Budapest, 11–18.
- Freud, Sigmund 1993a [1908]: Egy öt éves fiú fóbiájának analízise. „A kis Hans”. (Ford. Alpár Zsuzsa.) In: Freud, Sigmund: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* (Sigmund Freud művei 2.) [Budapest], 111–212.
- Freud, Sigmund 1993b [1924, 1935]: Önéletrajz. Utóirat (1935). Pótlás az *Önéletrajz*-hoz. (Ford. Ignótus – Kovács Vilma.) In: Freud, Sigmund: *Önéletrajzi írások*. (Sigmund Freud művei 1.) [Budapest], 9–60, 61–63.
- Freud, Sigmund 1994 [1901]: *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvétésről, babonáról és tévedésről*. (Ford. Gergely Erzsébet – Lukács Katalin.) (Sigmund Freud művei 3.) Budapest.
- Freud, Sigmund 1995a [1915]: Freud, Sigmund: Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról. (Ford. Szalai István.) In: Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. (Sigmund Freud művei 5.) [Budapest], 159–184.
- Freud, Sigmund 1995b [1932]: Kell-e háború? (Ford. Szalai István.) In: Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. (Sigmund Freud művei 5.) [Budapest], 249–265.
- Freud, Sigmund 1997 [1915]: A tudattalan. (Ford. Szalai István.) In: Freud, Sigmund: *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. (Sigmund Freud művei 6.) [Budapest], 77–114.
- Freud, Sigmund 2001 [1910]: Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. (Ford. Vikár György.) In: Freud, Sigmund: *Művészeti írások*. (Sigmund Freud művei 9.) [Budapest], 115–199.
- Freud, Sigmund 2003 [1927]: Egy illúzió jövője. (Ford. Schönberger [Székács] István.) In: Freud, Sigmund: *Válogatás az életműből*. Szerk. Erős Ferenc. Budapest, 593–646.
- Gagnebin, Jeanne Marie 1994: *Histoire et narration chez Walter Benjamin*. Paris.
- Green, André 2000: *La Diachronie en Psychanalyse*. Paris.
- Kracauer, Siegfried 1966: Time and History. In: *History and the Concept of Time. History and Theory* (5.) Beiheft 6. 65–78.
- Kubler, George 1992: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről*. (Ford. Szilágyi Péter és Jávor Andrea.) Az utószót írta Radnóti Sándor. Budapest.
- Kubler, George 2002 [1972]: *La forma del tempo*. Torino.
- Laplanche, Jean 1994: *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. Paris.
- Laplanche, Jean 2008: La psychanalyse: histoire ou archéologie? In: Laplanche, Jean: *La révolution copernicienne inachevée. Travaux 1967–1992*. Paris, 185–212.